

JÄLKIPUHEITA ETYMOLOGIASTA

Ulla-Maija Kulonen *Sanojen alkuperä ja sen selittäminen. Etymologista leksikografiaa.* Suomi 181. Suomalaisen Kirjallisuuden Seura, Helsinki 1996. 132 s. ISBN 951-717-923-5.

Suomalais-ugrilaisen etymologian jättiläinen Erkki Esaias Itkonen kuoli keväällä 1992 kesken *Suomen sanojen alkuperä* -teoksen toisen osan toimitustyön, ja tämän jälkeen päätoimittajan valta ja vastuu lankesi hänen nuoremmalle kollegalleen Ulla-Maija Kuloselle. Toimitustyö on jatkunut alkuperäisten suuntaviivojen mukaan, mutta uusien etymologioiden kohdalla eteen on tullut ja tulee vastakin myös uusia ongelmia. Päätoimittajan velvollisuutena on kiperimmissäkin pulmatilanteissa tietää ja kertoa muulle toimituskunnalle, mitä on tehtävä ja miksi. Tämän päätöksen taustaa Ulla-Maija Kulonen selostaa etymologisia sanakirjoja käsittelevässä kirjassaan *Sanojen alkuperä ja sen selittäminen*.

Teoksen johdantoluvussa Kulonen kertoo aivan lyhyesti, mitä etymologinen tutkimus on ja mitkä ovat perinteisesti olleet sen keskeiset kohteet: valtaosa tutkimuksesta on koskenut joko vanhinta omaperäistä sanastoa tai lainasanoja. Tämän jälkeen hän toteaa, millaiset alkuperäselitykset ylipäänsä ovat mahdollisia. Omissa alaluvuissaan esitellään ikivanhat perussanat, lainat, äänneellisesti motivoituneet sanat, erilaiset kompleksiset muodosteet ja lopuksi myös tuntematonta alkuperää olevat sanat. Kirjan ensimmäinen kolmannes on suurimmalta osin etymologian perustietoutta, joka ei mitenkään suoranaisesti ja yksinomaisesti liity nimenomaan *Suomen sanojen alkuperä* -teokseen, ja se sopii varsinkin niille lukijoille, joilla ennestään ei ole selvää käsitystä sanaston rakenteesta ja sanahistorian tutki-

muksesta. Esimerkkien joukossa on joka tapauksessa myös monia valaisevia näytteitä suomen sanaston historiasta sellaisena kuin se heijastuu tekeillä olevan etymologisen sanakirjan sana-artikkeleissa.

Suomen kielen etymologinen perustutkimus on kuitattu lyhyellä luettelomaisella luvulla (3), jossa käydään läpi alan keskeisimmät monografiat. Myös tärkeimpiä artikkeleja olisi voinut ja kannattanut mainita. Esimerkiksi laajoissa äännehistoriallisissa tutkimuksissa on usein yksityiskohtaisesti esiteltynä ja analysoituna se aineisto, johon vanhaa omaperäistä sanastoa koskeva etymologointi perustuu. Lukija ei Kulosen suppeasta esityksestä hyödy juuri enempää kuin lähdeluettelosta. Monografioista olisi ollut paikallaan nostaa esiin teosten nimien lisäksi myös tärkeimmät sisältöseikat. Siivuilla 36 ja 37 esim. todetaan, että Vilhelm Thomsenin teokset selvittivät monet germaanisten ja balttilaisten lainasanojen tutkimukseen liittyvät perusasiat pitkäksi aikaa, että J. J. Mikkola muutti radikaalisti käsityksiään slaavilaisia lainasanoja koskevan tutkimuksensa toiseen painokseen ja että Jorma Koivulehto on kehittänyt lainasanatutkimukseen kokonaan uusia metodeja. Alan tutkijalle asiat ovat niin tuttuja, että pelkkä muistuttaminen riittää, mutta aiheeseen perehtymättömälle olisi ehdottomasti pitänyt kertoa, miten ja miksi tutkimuksen suunta on mainittujen teosten myötä ratkaisevasti muuttunut.

Kirjan pääosa on luku 4, erilaisten etymologisten sanakirjalajien esittely. Näitä Kulonen erottaa kolme päätyyppiä. Ensimmä-

▷

mäisen ryhmän muodostavat sukukielten vertailevat sanakirjat, joissa esitellään koko kielikunnan tai jonkin sen osan vanha yhteinen sanasto. Toisen kokonaisuuden muodostavat teemasanakirjat, joilla tarkoitetaan yhdestä kielestä lähtevää ja sisällöltään rajattua teosta, esimerkiksi tiettyyn lainasankerrostumaan kuuluvien sanojen sanakirjaa. Kolmatta tyyppiä edustavat yksikieliset kokoomateokset, jotka mahdollisimman kattavasti esittelevät jonkin kielen koko sanaston alkuperän. *Suomen sanojen alkuperä* kuuluu viimeksi mainittuun lajiin, joten sen käsittely on ymmärrettävästi yksityiskohtaisin.

Luokittelussa ei ole varsinaisesti paikkaa koko kielikunnan kattaville teemasanakirjoille, sellaisille kuin esim. Károly Rédein *Zu den indogermanisch-uralischen Sprachkontakten*. Helpoin tapa korjata tämä puute olisi laajentaa teemasanakirjojen määritelmää sillä tavoin, ettei sanakirjan välttämättä tarvitsisi olla yhdestä kielestä lähtevä. Itse asiassa myös itämerensuomalaisten kielten vanhoja germaanisista lainasanoja käsittelevä *Lexikon der älteren germanischen Lehnwörter in den ostseefinnischen Sprachen* (Bd. 1. 1991, Bd. 2. 1996), jonka Kulonen mainitsee tyypillisimpänä esimerkkinä teemasanakirjasta, sisältää sellaisia itämerensuomeen saatuja lainoja, jotka eivät esiinny suomessa, vaikka sanakirja mahdollisuuksien mukaan onkin suomes-ta lähtevä.

Suuri osa Kulosen kirjasta on aiemmin ilmestyneiden teosten ja niihin sisältyvien periaatteiden ja yksityiskohtien selostusta, josta yleensä saa sitä enemmän irti, mitä paremmin kyseiset teokset jo ennestään tuntee. Mielenkiintoista ja tavanomaisesta tutkimusreferaatista poikkeavaa antia ovat toimituskunnan koostumusta, työnjakoa ja työskentelytapoja koskevat pohdinnat. Ryhmätyön tuloksia tarkastellaan usein persoonattomina, kollektiivisina tuotteina,

mutta esimerkiksi vertaillen meikäläistä käytäntöä unkarin uuden etymologisen sanakirjan (*Etymologisches Wörterbuch des Ungarischen* 1993–1995) toimitustyöhön Kulonen osoittaa, että toimituskunnan asiantuntemus voi kanavoitua sanakirjan muotoon monella eri tavalla.

Yksikielisten kokoomateosten kohdalla Kulonen pohtii myös aineiston rajaamisen ongelmia: onko etymologiseen sanakirjaan yritettävä koota kielen kaikki sanat murteita ja vanhaa kirjakieltä myöten, vai voidaanko rajoittaa esimerkiksi nykyisen yleiskielen sanastoon? Mitä tehdään sivistyssanoille ja erisnimille? Jonkinlainen rajaaminen näyttää esimerkkien valossa välttämättömältä, mikäli teos halutaan saada valmiiksi järkevän aikataulun puitteissa. Esimerkkinä hyvin laajasta ja monipuolisesta sanakirjasta Kulonen mainitsee *Ruotsin Akatemian sanakirjan* (SAOB) korostamatta kuitenkaan sitä tosiseikkaa, että kirjaa on toimitettu jokseenkin tarkalleen sadan vuoden ajan eikä se ole vielä ehtinyt edes *s*-kirjaimen loppuun. Teoksen ensimmäinen ja viimeinen osa tulevat näin ollen edustamaan keskenään aivan erilaisia sanaston kehityksen ja sen tutkimuksen vaiheita.

Suomen sanojen alkuperä perustuu valtaosaltaan *Suomen kielen etymologiseen sanakirjaan* (SKES). Näin ollen se on ns. toisen polven sanakirja, josta on katsottu tarkoituksenmukaiseksi karsia pois jonkin verran marginaaliaineistoa, mm. vanhentuneita tai murteellisia sanoja tai sellaisia merkitysvariantteja, joilla ei ole ratkaisevaa osuutta sanan alkuperää selitettäessä. Sanakirjan tarvitsijan onkin hyvä muistaa, että vanha SKES on eräiltä osin uutta sanakirjaa runsaampi lähde-teos. Lukijahan saattaa olla kiinnostunut myös murre sanojen etymologioista tai esimerkiksi siitä, mihin etymologiseen yhteyteen jokin merkitykseltään erikoinen, ainutkertaiselta vaikuttava

murrekana tai vanhan kirjakielen sanaesiintymä kuuluu. Tällaisiin kysymyksiin SKES antaa usein paremman vastauksen kuin tiukemmin yleiskieleen pitäytyvä SSA.

Kulonen ei ole varannut erityistä lukua etymologisen tutkimuksen ajankohtaisille ongelmille, mutta nämä nousevat selvästi esiin teoksen rungoksi valittuja asiakokonaisuuksia pohdittaessa. Deskriptiiviset ja onomatopoeettiset sanat ovat aina tuottaneet hankaluuksia tutkijoille, koska samansuuntainen äänteellinen motivaatio voi periaatteessa synnyttää koska vain ja missä vain muodoltaan ja merkitykseltään samantapaisia sanoja, joilla kuitenkin ei ole varsinaista etymologista yhteyttä keskenään. Koska tällaisia sanoja on muodostettu kaikkina aikoina, niitä mitä todennäköisimmin on myös sukukielten vanhimpien sanojen joukossa, mutta alkuperäisten vastineiden erottaminen myöhemmistä ekspressiivisistä paralleeleista on usein mahdotonta. Siihen on tyydyttävä. Kulonen toteaa kuitenkin painokkaasti, että etymologisissa sanakirjoissa olisi selvästi ilmaistava, mitä toimittaja tai toimituskunta on tarkoittanut viitauksellaan sanan äänteelliseen motivaatioon, sillä se voi toimia joko alkuperän selityksenä tai pelkästään kommenttina sanaan sisältyvästä äänteellisestä variaatiosta.

Ajankohtainen kysymys on myös morfologisesti kompleksisten sanojen tunnistaminen ja analysoiminen. Uralistiikassa vakiintuneen käsityksen mukaan vanhat sanavartalot ovat yleensä kaksitavuisia ja vokaaliloppuisia, ja tästä on seurannut, että kolmi- tai useampitavuisilta näyttävät vartalot on automaattisesti tulkittu johdoksiksi siitä riippumatta, voidaanko niihin sisältyviä rakenneosia tunnistaa muista yhteyksistä. Kuten Kulonen toteaa, tätä kysymystä on äskettäin tarkastellut perinpohjaisesti Sirkka-Liisa Hahmo väitöskirjassaan *Grundlexem oder Ableitung?* (1994). Juha Janhunen tutkimuksiin viitaten Kulonen muistut-

taa myös siitä ennestään tunnetusta seikasta, että kaksitavuiset, päällisin puolin jakamattomilta näyttävät vartalotkin saattavat olla johtamalla muodostettuja. Kompleksinen alkuperä voidaan usein paljastaa vain eri kielten sanavastineita vertailemalla.

Tulevaisuudessa juuri morfologisen analyysin avulla voitaneen selittää monia sellaisia sanoja, jotka toistaiseksi ovat vailla uskottavaa etymologiaa. Varsinaisten johdosten lisäksi on pidettävä mielessä se mahdollisuus, että myös taivutusmuodot voivat leksikaalistua. Nimenomaan partikkelien sanaluokassa suuri osa lekseemeistä selittyy paradigmasta irronneiksi taivutusmuodoiksi, joko produktiivisiksi tai kiivettyneiksi. Vanhaa omaperäistä sanastoa tutkittaessa partikkelien luokkaan ei yleensä kiinnitetä erityistä huomiota, koska etymologioinnin varsinaisina kohteina ovat vartalot eivätkä niinkään kokonaiset lekseemit. Asia on aivan toinen, kun pyritään laatimaan mahdollisimman kattava yleisesitys jonkin tietyn kielen, esim. nykysuomen, sanaston etymologisesta koostumuksesta. Silloin partikkeleja ei voi sivuuttaa sen enempää kuin mitään muutakaan sanaluokkaa.

Aivan kaikkia sanakirjatyön salaisuuksia Kulonen ei paljasta, ei esimerkiksi sitä, miten, mistä ja mihin etymologisia lähdetietoja on hankittu ja tallennettu vuoden 1965 jälkeen ilmestyneiden tutkimusten osalta; Kai Donnerin ja Elvi Erämetsän toimittama kolmiosainen lähdeluettelo *Verzeichnis der etymologisch behandelten finnischen Wörter* päättyy mainittuun vuoteen. SSA:ssa on tietysti käsiteltyjen sanojen osalta keskeisimmät lähdeviitteet, mutta kuten jo edellä on todettu, kirjasta on rajattu pois marginaalista sanastoa ja sen myötä osa olemassa olevasta etymologisesta lähdeaineistosta. SKES:ssa ei lähdeviitteitä ole koskaan ollutkaan.

▷

Kulosen teos ei ole systemaattinen hakuteos, vaan eräänlainen yksinpuhelu etymologisen sanakirjan toimitustyön tiimoilta. Se on laadittu ilmeisen nopeasti SSA:n toisen osan valmistuttua, ja pieni kypsyttely ja tarkistelu olisi vaikuttanut edullisesti lopputulokseen. Vanhaa kirjasuomea koskevan tutkimuksen osuus nuorimpien sanastokerrostumien etymologioinnissa on jätetty miltei kokonaan esittelemättä. Marin kirjakielten murrepohjan esittely on lipsahtanut väärin sivulle 112. Kirjallisuusluettelo sisältää tekijän omien sanojen mukaan lähdeostosten lisäksi laajahkon valikoiman keskeistä etymologista kirjallisuutta, mutta tosiasiaa siinä ei ole edes kaikkia keskeisiä lähteitä. Esimerkiksi Aulis J. Joen *Uralier und Indogermanen* (1973) puuttuu samoin kuin Károly Rédein *Zu den indogermanisch-uralischen Sprachkontakten* (1986). Tutkimushistorian alalta olisi kannattanut mainita mm. A. D. Kylstran *Geschichte der germanisch-finnischen Lehnwortforschung* (1961) ja valikoima etymologisten sanakirjojen arvosteluja, joista etenkin Erkki Itkosen arvio Björn Collinderin *Fenno-Ugric Vocabularysta* on lähes

sanakirjan veroinen.

Teoksensa jälkisanoina Ulla-Maija Kulonen toivoo, että etymologiointiin ja etymologisten sanakirjojen toimittamiseen liittyviä ongelmia pohdittaisiin jatkossa syvällisemminkin. Toimittajat ovat tietysti aina pyrkineet tekemään työnsä niin hyvin ja perusteellisesti kuin mahdollista, mutta työskentelyn periaatteista ei juurikaan ole julkisesti keskusteltu. Keskusteleminen on ollut vaikeaa mm. siksi, että periaatteita ei ole pantu mihinkään näkyviin, vaan ne ovat aikojen kuluessa muotoutuneet yksityisten toimittajien mielessä ja jääneet sinne piiloon. Etymologian ystävää suorastaan hirtittää ajatella, miten paljon arvokasta tietoa ja kokemusta katosi lopullisesti Erkki Itkosen ja Aulis J. Joen myötä. Ulla-Maija Kulonen on nyt ottanut tärkeän askelen siihen suuntaan, että tutkimustulosten lisäksi voitaisiin säilyttää ja kehittää myös tutkimusperinnettä. ■

KAISA HÄKKINEN

*Finska institutionen vid Åbo Akademi,
Fänriksgatan 3, 20500 Åbo*

INKERINSUOMEN VARIATIO

Manja Irmeli Lehto *Ingrian Finnish: dialect preservation and change*. Acta Universitatis Upsaliensis, Studia Uralica Upsaliensia 23. Uppsala 1996. 194 s. ISBN 91-554-3688-9.

Manja Lehdon väitöskirjan aiheena on inkerinsuomalaisen nykypuhekielen variaatio ennen kaikkea Inkerin suomalaismurteiden säilymisen näkökulmasta. Tutkimusaiheelle on ratkaisevana taustatekijänä ollut se historiallinen tosiasia, että toisen maailmansodan aikana rintama kulki Inkerinmaan halki ja että vuosina 1943–1944 Inkerinmaa lähes tyhjäksi väestöstä, kun Suo-

meen evakuoitiin n. 60 000 inkeriläistä. Kun heidät palautettiin takaisin Neuvostoliittoon, heidät vietiin kauas Inkerinmaasta, johon halukkaiden oli mahdollista palata vasta vuoden 1956 jälkeen. Alle puolet niistä evakuoituista, joita ei palautettu Neuvostoliittoon, jäi Suomeen, yli puolet muutti Ruotsiin ja sieltä edelleen Kanadaan, USA:han ja Australiaan. Myöhemmin In-